

KATOLIKUS TEMETŐK TÉRHASZNÁLATA A 19-20. SZÁZADBAN

A kunszentmártoni temetők példájával

A téma tágabban értelmezve a vallás és a környezet nagyobb összefüggésrendszerébe illeszkedik, jelzi a vallásnak a környezet alakításában betöltött szerepét. Ebben az összefüggésrendszerben jelen van a környezet ráhatása a vallásra, ill. a túlvilágról, a halál utáni állapotról alkotott vallási elképzelés, amely egyházi előírásokban ölt testet, a társadalom viszonya ezekhez, amely világi rendeletekben, szabályozásban nyilvánul meg, s természetesen egy-egy történelmi korszak felfogása, elképzelése és viszonya mindezekről. Mindezek a nagy összefüggések ott jelennek egy-egy temetőkert mögött.

A temető – a halott falu, a holtak világa, önmagában is jel. Sírjelei pedig – a „múlандóság szobrai” (Kunt Ernő kifejezése), amelyek azonban nemcsak a temetőben nyugvókat, a halottakat jelzik, nemcsak róluk mondanak el sokmindent, hanem beszélnek az élőkről, a hátramaradtakról, a sírjelet állítókra, a temetőt gondozókról, azaz az élők társadalmáról.

A ma szokásos település széli vagy a lakott településtől távolabbi temetők hosszú alakulási folyamat során jöttek létre. Érdekes ennek vázlatos történetét áttekinteni!

A két évezreddel ezelőtt megjelenő kereszténység számára a temetésnek módját és helyét elsősorban a római birodalom szokásai határozták meg. Ezek szerint a Kr. u. 3. századig bárhol, tetszés szerinti helyen vagy az erre a célra kialakított közös temetkező helyeken lehetett temetkezni. A 12. táblás törvények életbe lépése után azonban már csak a városok falain kívül temetkezhettek, így jöttek létre pl. Róma körül a fontosabb közutak menti temetők. Ezen csak a keresztényüldözések korszaka módosított, s jelentek meg a föld alá mélyített temetkezési helyek, a katakombák, ahol erre a természetföldrajzi körülmények módot engedtek. Az üldözések elmúltával újra a településeken kívüli területeken temetkeztek. Ez a szokás az 5. századtól kezdve módosult, részben a népvándorlás korának bizonytalan viszonyai miatt, részben pedig egyéb más gondolatok, pl. a sírhely és az áldozati hely (templom) közelítése, együttes megjelenése miatt. A középkorban a településen belüli temetkezés tilalma megszűnt, s mindinkább a templomokba, a templomok körüli terekre kezdtek temetkezni. Ez egyúttal kifejezte az élők és holtak testi, lelki egységét, a földi és az égi egyház összetartozását. A holtak így nemcsak jelképesen, hanem tényleg testileg is jelen voltak a vallásgyakorlásban, hiszen a templom körüli temetők útjai egyúttal a körmenetek útjai is voltak. Az egyházi temetési szertartás pedig (mai napiglan) meg is őrizte a körmenet jellegét: a halottas háztól a sírig, a templomig. A templomban magában a klerikusok, a templomok jótévői temetkeztek elsősorban, a település népe pedig a templom körüli elkerített térben. Ez az „alvók nyughelye”, a *coemeterium*, amelyből a cinterem szavunk többértelmű használata is kifejlődött. A templom körüli temetkezésnél a viszonyítási pont az oltár volt, az oltárban lévő mártír(ok) ereklyéje, azaz a

holttesteket efelé fordították arccal. Egyéb rendet a helyi társadalom hierarchiája és szokásrendje határozott meg.

A viszonylag kis tér a rátemetkezések sorát jelentette. Ennek egykor 10 év volt az időbeli mértéke. Az rátemetésnél kikerült csontokat közös gyűjtőhelyre, a külön kialakított csontkamrába, ossariumba helyezték, amelyet gyakran a templom kerítésének közelében emeltek. A módosabbak már ebben az időperiódusban külön sírboltokat, kriptákat alakítottak ki.

A templomba, templom köré temetkezés rendje egészen a 16. századig élt. Ekkor a tridenti zsinat szabályozta módját, s ez a rendelkezése van gyakorlatilag ma is érvényben: templomba csak püspökök és a káptalan tagjai temetkezhetnek.

A 14–16. század nagy járványai miatt, a fertőzés veszélye és a fertőzéstől való félelem miatt ismét megjelentek a településeken kívüli temetők. (Itt természetesen meg kell jegyezni, hogy a városok kivételével a középkori falusi templomok egy része is a település melletti/fölötti magaslaton épült fel, tehát távolabb a lakott részekről. Ilyen helyeken e szokások és változásai is másként jelentkeznek.) Mindez nem jelenti azt, hogy a templom körüli temetkezések a Tridentinummal végleg megszűntek volna, legtöbb helyen – pl. itt az Alföldön is – egészen a 18. századig éltek. A felvilágosult abszolutizmus rendelkezései jelentették e temetési rend végét, amelynek eltűnésébe erősen besegítettek az évszázad nagy járványai is.

A temető, a halottak nyughelye minden korban és vallásban „szent helynek” számított. A kereszténységben Krisztus temetésére emlékezés, de főleg a feltámadásra várakozók megszentelt holtteste miatt. A templom körüli temetők földjét templomszenteléskor mindig megszentelték, vagy éppen a templommal való szoros kapcsolata tette szent helyé. A Tridentinum ebben is egységesítette a szokásokat: az egyházközségeknek külön e célra kijelölt és megszentelt temetőkkel kell rendelkeznie. Ahol ez nem lehetséges, ott a temetések alkalmával kell a sírokat, a sírok helyét, földjét a temetést végző papnak beszentelnie. Ez Magyarországon különösen a múlt század közepétől kezdve jelentett problémát és gondot, amikor megjelentek a köztemetők, azaz amikor nem egyházi tulajdonú területeken alakították ki a temetőket, amelyekben a politikai község mindenkinek - felekezettől függetlenül - lehetőséget biztosított a méltó temetésre. Az egyházi tulajdonú temetők mellett ekkor jelennek meg a világi tulajdonú, de egyházi használatú, vagy teljes mértékben világi tulajdonú és használatú temetők. A világi tulajdonú, de egyházi kezelésű temetők még a kommunizmus évtizedei alatt is léteztek Magyarországon.

Ehhez hasonló gondot jelentett a múlt század közepétől, a nagyarányú alföldi tagosítások időpontjától kezdve a szórványokban, a tanyán élő népesség temetkezése. Eleinte természetesnek vették a plébánia, az anyatelepülés megszentelt temetőjébe való temetkezést, ám a távolságok növekedésével és a lélekszám gyarapodásával párhuzamosan e szórványok, tanyacsoportok is kialakították temetőjüket. Gyakran éppen a közös használatú, megszentelt temetőkert jelentette, biztosította a település magjának szerveződését, főleg ha közelében egy kápolna, vagy majdan a templom is megépült. Ahol erre nem volt mód, ott megmaradt a régi római szokás idéző temetési szabadság, azaz

ki-ki saját földjén temeti el halottait, ahol a sírt szenteli be esetről-esetre a pap. Az egyház számára ez volt a fontos. (Erre legszebb példa a Szabó Magdolna által először leírt szórvány temetkezés a Hargita hegyi szórvány településein.)

E vázlatos áttekintés után a további példákat már nézzük a kunszentmártoni katolikus temetők kapcsán.

A Hármas-Körös alsó folyása mentén, a folyó bal partján fekvő, s a 18. század elején benépesített katolikus mezővárosban az első temetkezések szintén a város közepén lévő templom körül voltak, jelezve az élők és a holtak egységét, az égi és a földi összetartozását, de a 18. század eleji járványok halottait a város szélén, tömegsírokban földelték el. Az 1731-es pestisjárvány áldozatainak sírjai fölé Szent Rókus tiszteletére kápolnát is emeltek. A 18. század második felében húzódtak ki a temetők fokozatosan a település szélei felé, nemcsak a királynői rendelet miatt, hanem a mindennapok jobb megszervezése miatt is. Hiszen Kunszentmártonban (de másutt is) a település közepén lévő templom körül volt a kereskedelem színtere, a piac is.

A ma használatban lévő temetőket – a város keleti (ez a Felső temető) és a délnyugati peremén fekszik (ez az Alsó temető) – eredetileg valószínűleg a Felvég és az Alvég lakói számára nyitották, ám tapasztalatom szerint ez a városrészi elkülönülés sosem érvényesült mereven. Mindkettőt körülölelte mára a folyton növekvő település. Mindkét temető kezdettől fogva egyházi tulajdonú és kezelésű. Mindkét temetőt az 1860-as években alakították ki, használatuk azóta folyamatos. Megindításában nagy szerepet játszott Kunszentmárton akkori tekintélyes céhmestere, Ökrös József, aki énekszerzőként, társulati szervezőként is aktív tagja volt az egyházközségnek.

Mindkét temető területét, területének formáját a domborzati viszonyok alapvetően befolyásolják. A Felső temető északi határát egykor a *Csincsa* nevű belvízlevezető árok, keleti határát pedig máig egy lefolyástalan vizenyős, nádas, mocsaras rész jelenti. Nyugatról a mindenkori országút, ill. az 1930-as években kialakított levante pálya, futballpálya szabott határt a terjeszkedésnek, amire így csupán dél felé nyílt és nyílik lehetőség. Az új sírokat, a rátemetkezéseken kívül, már mind ebben a temetőrészben ássák.

Az Alsó temető a 19. század közepi községi téglagyár ún. bágergödrei mellé települt, s e később befásított gödrök határolják dél felől. Északi oldalon az egykori vásártér mára teljesen beépített területe, nyugatról pedig az *Alsólóger*, azaz rakodó határolja.

Mindkét temetőt még a 18. századi rendeletnek megfelelően árkokkal vették körül. Napjainkban – többször megújítva – körülkerítettek. A Felső temető út felőli részén apró kereszttekkel díszített téglafallal, másutt drótkerítéssel csakúgy, mint az Alsó temető. A temetőkapuk kovácsoltvas munkák, félkörívű mezőjükben a *Feltámadunk!* kifejezéssel egyértelműen utalnak a temetők keresztény, katolikus voltára.

Mindkét temető centrumát a kápolnák jelentik. Az 1860-as években, amíg a kápolnák el nem készültek, a temető központját egy-egy kereszt jelölte. E kereszték mindkét helyen megvannak (a Felső temetőben a kápolna előtt, az Alsó temetőben a kápolna mögött). E kápolnákra épül fel mindkét temető térhasználata, az utak és a sírok kialakításának rendje. Addig, amíg a Felső

temető mintegy félköríves elrendezésű, addig az Alsó temető centrális térelrendezésű.

A síroknak, valamint a múlt századvégtől, illetőleg a század elejétől kiépülő kriptáknak a kápolnához viszonyított helye nagyjából a századforduló kunszentmártoni társadalmának hierarchiáját mutatja. Azaz a kápolnák közelében találjuk meg a társadalmilag meghatározó módos gazdacsaládok, a lelkészek, s több értelmiségi és kereskedő család sírját, kriptáját. Hozzá-vetőlegesen, hiszen ha nem kriptás családi temetkezőhelyről van szó, a később elhunytak nem kerülhettek e centrumhoz közeli helyre, csupán távolabb válthattak sírhelyet számukra. Mindkét temetőben a közlekedési utak melléke, függetlenül a kápolnától számított távolságtól, előkelőbb helynek számított. Az idők folyamán az utak frekvenciája és presztízse változott. Ezt tapasztaljuk az Alsó temetőnél, ahol a halottasház/hullaház megépítése után a 20. században az oldalbejárat és az egyik oldalsó út vált funkcionálisan főúttá, s ezt a helyzetet csak megerősítette az a körülmény, hogy a régi főbejárat előtti üres telkeket az önkormányzat évekkel ezelőtt parcellázta és lakóházaknak eladta. A temetői bejáratot így nagymértékben korlátozta, szűkítette. Így a temetési szertartások (egyházi vagy világi) is itt, illetőleg a kápolnánál történtek. A Felső temető esetében a kápolnától kissé távolabb, oldalt fekvő ravatalozó megépítése lényegében nem csökkentette a központi tér fontosságát, ám emelte a ravatalozót környező helyek jelentőségét. Mindkét temetőben itt, a ravatalozó mellett van a kút, amelyhez leggyakrabban eljönnek a temetőlátogatók.

Az Alsó temetőben a temetőkápolnához vezető út mentén épültek fel 1869 után a keresztút stációi, a kápolna előtt a Kálvária keresztcsoportja. Ezeket egy-egy család emeltette. A képoszlopon rajta szerepel a család neve és az építés évszáma. A stációk állítói mind egytől-egyig a múlt századvég jelentős kunszentmártoni gazdacsaládjai voltak, akik közül többen a helyi közigazgatásban is fontos tisztségeket töltöttek be. Családi sírjaik is a stáció mellett voltak/vannak. A Felső temetőben a stációs képeket kívülről a kápolna falában helyezték el.

A kriptákat leszámítva Kunszentmártonban nem találkozunk a csoportos rokonsági temetkezésnek semmilyen konkrét formájával. A soros temetkezések uralkodnak. A kripták azonban majdnem kizárólag a főbb közlekedési utak mellett találhatók, s alig-alig egy-egy ezektől távolabb. Az Alsó temetőnél erre a legszélső sírsor ad még alkalmat. Ez messziről is látszik, azaz legjobb hely a reprezentációra.

Az Alsó temetői kápolna a Hétfájdalmú Szűzanya, a Felső temetői pedig a Szentlélek tiszteletére van felszentelve. Búcsúik így szeptember 15-én, illetőleg Pünkösdkor vannak. Ekkor jó időben a szentmisét a kápolna előtti térségen, rossz időben a kápolnában tartják. Mindkét helyen mozgatható tábori oltár, mozgatható szószék áll rendelkezésre ehhez. Szükség esetén a ravatalozóból is kihozzák a székeket és a padokat.

Mindkét temetői kápolna egyfajta „szent raktárnak”, *deponium sacrum*nak tekinthető. Részben azért, mert a 19. században, a 20. század első felében a Nagytemplomban használt lobogókat pl. mind kihozták ide, azaz a templom-

ból kikerült, ott már feleslegessé vált berendezési tárgyak itt még helyet kapnak, másrészt pedig azért, mert több család nagyobb méretű szobrát, szentképét ide ajándékozza. Ennek következtében azonban valóban van egyfajta „raktár” kinézete a kápolnáknak. Az Alsó temetőiben berámázva a falán függ az alapítók, az építkezéshez hozzájárulók neve.

Halottak napján és Mindenszentekkor természetesen minden gondozott sírt felkeresnek, előzetesen rendbe tesznek, majd virágoznak, koszorúkkal díszítenek, s az ünnepen világítanak. Az előkészületek, sírgondozás során természetesen a térhasználatban gyakoribbá válik a sír – kút – személtlerakó hely közti mozgás. A kutaknak természetesen az év folyamán az alkalmi sírlátogatáskor, sírgondozáskor is fontos szerepe van. A temetőlátogatáskor kapnak szerepet a sír melletti padok.

Meg kell említeni a temetői keresztet. A Felső temetőben kettő is van: egyik a kápolna előtti központi tér kellős közepén, a másik távolabb, keleti irányban a sírok között. Ez utóbbinak semmilyen különleges funkciója nincs a temetőkultuszban, az előző azonban különösen a Mindenszentekkor temetőlátogatáskor központi szerepet kap: nagyon sokan itt gyújtanak gyertyát az idegenben fekvő, a harctereken, fogságban elhunyt hozzátartozóikért, valamint mindazokért a halottakért, akikért nem imádkozik senki.

Ilyen kereszt az Alsó temetőben nincs. Van ugyan egy kereszt a kápolna szentélye mögött, Nyugat felé, de ott ritkán látni gyertyagyújtást. Többet tesznek a Kálvária keresztje elé. Ennek ellenére e funkcióban ez a kereszt nem olyan hangsúlyos, mint a Felső temető keresztje.

A temetések, a sírgondozások, a mindenszenteki/halottak napi temetőlátogatás mellett a vallásos életben a temetők a kápolnák búcsúai napjain kapnak szerepet, egykor pedig (kb. az 1920/30-as évekig) a Keresztjáró napok alkalmával keresték fel a temetőben álló keresztet is. 1916 előtt a kunszentmártoni Alsó temető a radnai búcsújáratok alkalmával a búcsús csoport megálló, imádkozó és éneklő helye volt, s itt csatlakozhattak az Alvégen lakó zarándokok.

Legalábbis röviden meg kell említeni a temetők kiszolgáló létesítményeit, a virágárusító helyeket, a temetőcsőszök pihenő helyeit, szerszámos kamráit, a személtlerakókat és a WC-ket. Virágárusítás csak a Felső temető előtti útkanyarban van, kb. 1990 körül épült. A magánvállalkozású boltban nemcsak Mindenszentekkor, hanem állandóan lehet virágot kapni, koszorút is, vágott virágból és műanyagból egyaránt, a Halottak napja közeledtén azonban ezek kínálata, választéka és mennyisége megnő. Az Alsó temetőnél ilyen virágárus nincs. Korábban működött a temető mellett egy virágkertész, akinek Mindenszentek szintén jó piacot biztosított, de ez a kertészet kb. 25 éve megszűnt. A kunszentmártoniak temetői virágjaikat (főleg a krizantém fajtákat) vagy maguk nevelik – ilyenkor ősszel a dértől, fagyoktól már óvva és éjszakára gyakran letakarva –, vagy a város közepén, a Nagytemplom melletti piacon virágárusoktól veszik. Az alkalmi árusok mellett három virágkereskedő működik Kunszentmártonban. Náluk előre megrendelés is lehetséges.

Mindenszentek előtti napokban legtöbbször rendbe teszik vagy tetetik családi sírjaikat, ahonnan a gazt, az elszáradt virágokat, a lemetesztett örökzöld stb.

gallyakat a temetői szemétkerakóba viszik. Az Alsó temetőben ez az egykori téglagyári baggergödör. Az évtizedek alatt felhalmozódott koszorúk, virágok, szemét fokozatosan terjed a gödör belseje felé. Szemétkelés viszont nincs. A Felső temetőben ennél rosszabb a helyzet, mert a szemétkerakó hely közvetlenül a ravatalozó mellett van, esztétikailag a legrosszabb helyen. Néhány konténert ugyan az elmúlt években felállítottak, de ez nem teremtett nagyobb rendet, a környék nem lett tisztább.

A sírfelújításkor kiemelt, vagy kidőlt, kikorhadt fakereszteket a Felső temetőben a ravatalozó mögé/mellé helyezik, s alkalmanként tüzelni, fűteni felvágják. Az Alsó temetőben a kivett fakeresztek helye szintén a ravatalozó mögött van, részben pedig a kerítés mellett, a WC közelében. A kereszteket, a temetői fák levágott gallyait itt is fűtésre használják a temetőcsőszök.

A ravatalozókkal egybeépítve van a temetőcsőszök helyisége, pihenő helye. Ebben asztal, szék, priccs található. Részben itt tartják a szerszámaikat is. A szerszámok azonban mindkét temetőben még egy külön bejárattal is rendelkeznek. A szerszámokat csak a temetőcsőszök használják, saját sírja gondozásához mindenki a saját szerszámát viszi magával.

Mindkét temetőben van illemhelyiség emlékezet óta, ám eléggé elhanyagolt állapotban. (Ezen az azóta felépült új ravatalozók mellékhelyiségei javítanak!)

A temetők még nem használt részeit a temetőcsőszök veteményes kerként, kaszálóként használják. A nagyobb területeket kukoricával vagy krumpival ültetik be. Ez mindkét temetőben hasonló. Az Alsó temető régi részét pedig, ahol már nem gondozott, megsüppedt és fűvel benőtt sírok vannak, kaszálják.

Ezek a temetői haszonvételek a temetőknek mint „szent helyeknek” a profán célú hasznosításai.

Az eltérő szerkezetű és elrendezésű két temető térhasználatában azonos alapelveket és hasonló funkciókat látunk. A központ mindkét helyen a kápolna. A sírok nem égtáj, hanem az útra, illetőleg a kápolnák előtti/körülre tájoltak. A temetők szélein pedig az utca irányába. Mindegyik temetőben a kápolna körüli helyek, ill. az utak, utcák menti sírok a legelőkelőbbek. Eltérő alkalommal van a két temető búcsúja, míg a mindenszenteki megemlékezés mindkét helyen hasonló. A ravatalozást, a temetés rendje az egyházi vagy a világi temetési rendnek megfelelően hangsúlyosan a ravatalozóban és a kápolna előtti téren rendezik.

Tágabban a temetők térhasználatához kapcsolódik a vallásos családoknál a temetések alkalmával rendelt gyászmisék, amelyeket viszont nem a temetőkápolnában, hanem a Nagytemplomban mutatnak be. Ez a templom és a temető elkülönülő, de alkalmanként megnyilvánuló kapcsolatát mutatja be a térben.

A Felső temető zsúfoltabb, az Alsó temető parkszerűbb, több fával. A temetések bevételei az egyház kasszájába kerülnek, de a fenntartás, a temetőcsőszök javadalmazása, a temetőkert, az utak, a kerítések, s a kápolnák rendben tartásának terhei is az egyháziéi.

A temető térhasználata, kapcsolódása a város szakrális és profán térhasználatához az ismertetett keretek között történik. A térhasználat formáját többféle dolog befolyásolja, alakítja:

- a temetési szertartás egyház/világi hatóság által szabályozott rendje,
- a közösségnek önmaga számára kialakított hierarchikus temetői térszerkezete, amelyben az egyes sírhelyek presztízsét a kápolnához és utak-hoz való viszonyok adják meg (ez sokszor tükröződik a sírjelekben, síremlékekben, kriptákban),
- szükséges, hogy vagy a kápolna, vagy a kereszt egyfajta centrális helyet jelöljön ki a temetőben (amelynek térszerkezete viszont eltérő lehet: Kunszentmártonban láttunk egy centrális és egy félköríves elrendezésű temetőt)
- a temetőgondozást és a gyászolást kiszolgáló létesítmények elhelyezkedése.

A fenti körülmények között formálódó temetői térhasználat reprezentálhatja gyászunkat, s megmutathatja gyászolásunk formáit.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei*. Budapest.

BARNA Gábor

1987 A szakrális környezet tárgyai Kunszentmártonban. *Vallási néprajz* 3. Budapest, 218–233.

1995 A mesterszállási templom építésének története. In: BARNA Gábor (szerk.) *Mesterszállás. Fejezetek a község történetéből*. Mesterszállás.

BARTHA Elek

1992 *Vallásökológia*. Debrecen.

DÓSA József – SZABÓ Elek

1936 *Kunszentmárton története I. Kunszentmárton*.

KUNT Ernő

1983 *Temetők népművészete*. Budapest.

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest

SELÉNDY Szabolcs (szerk.)

1972 *Temetőkert*. Budapest.

SZABÓ Magdolna

1995 Temetkezési szokások, a temető története Csólyospáloson. In: FODOR Ferenc (szerk.) *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népeletéről*. Csólyospálos, 159–182.

VÁRNAGY Antal

1993 *Liturgia*. Abaliget.